

Я.М. Романюк,
Голова Верховного Суду
України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Л.О. Майстренко,
помічник Голови
Верховного Суду України,
заслужений юрист України

Summary

The article analyzes the distinctive features of recourse and subrogation in legal insurance in order to properly determine the start of the limitation period to the demands of insurer who has paid insurance compensation

Регрес та суброгація у правовідносинах страхування

Майно, речі як предмети матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права й обов'язки, використовуються фактично щоденно для задоволення потреб фізичних і юридичних осіб. Очевидно, що в процесі використання річ може бути пошкоджена, у зв'язку з чим не використовуватиметься за призначенням певний час і потребуватиме ремонту, виправлення, відновлення в інший спосіб з метою приведення до попереднього стану, або ж знищена, внаслідок чого потребуватиме заміни на іншу, того ж роду і якості. Шкода майну може бути завдана внаслідок як умисного діяння, так і випадкового настання певних негативних обставин у результаті подій і дій, причому як самого власника, так і третіх осіб, й убезпечитися від усіх цих ризиків об'єктивно неможливо.

За загальним правилом ст. 323 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом. Але одночасно закон захищає право власника в недоговоріних відносинах одержати відшкодування завданої його майну шкоди за правилами ЦК, що регулюють деліктні зобов'язання, якщо шкода завдана діяннями, як правило неправомірними, іншої особи — заподіювача шкоди. Крім того, цивільне законодавство передбачає можливість використання власником такого способу захисту майнових інтересів, як добровільне майнове страхування, що дає змогу зменшити шкідливі для власника (володільця) наслідки пошкодження (знищення) його майна.

Визначення договору страхування дається в ЦК, Господарському кодексу України (далі — ГК) та Законі «Про страхування» від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР (далі — Закон № 85/96-ВР), і хоча за формулюванням в цих законах воно дещо відрізняється, проте має однакове юридичне значення. Так, згідно зі ст. 979 ЦК за договором страхування одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору.

За юридичними ознаками договір страхування є оплатним, взаємним, ризиковим (алеаторним), диспозитивно реальним правочином¹. Основним обов'язком страхувальника є сплата страхових платежів, а страховика — здійснення страхової виплати на користь страхувальника (або іншої особи) в разі настання страхового випадку. Страховий випадок — це подія, передбачена договором страхування або законодавством, яка відбулася і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі (ст. 8 Закону № 85/96-ВР). Страховий випадок є істотною умовою договору страхування згідно зі ст. 982 ЦК.

Страхувальник, укладаючи договір добровільного майнового страхування, насамперед прагне убезпечитися від ризиків знищення та пошкодження (псування) майна, що може настати внаслідок як подій, так і дій (його власних дій або сторонніх осіб), як необережних, так і умисних. Страхувальник добровільно погоджується сплатити страховику страхові платежі (внески, премії), розраховує одержати обумовлену договором виплату (грошові кошти) у разі настання страхового випадку, але розуміє, що такий випадок може й не настати

Залежно від предмета договору (ст. 980 ЦК, ст. 4 Закону № 85/96-ВР) страхування може бути особистим, майновим, а також страхуванням відповідальності. Крім того, за вольовою ознакою страхування може бути добровільним і обов'язковим (ст. 999 ЦК, статті 6, 7 Закону № 85/96-ВР). Кожен вид страхування має свої особливості правового регулювання.

Щодо добровільного майнового страхування, то з точки зору страхувальника його суть і специфіка згідно з приписами статей 979, 982 ЦК полягають у тому, що страхувальник, укладаючи договір добровільного майнового страхування, насамперед прагне убезпечитися від ризиків знищення та пошкодження (псування) майна, що може настати внаслідок як подій, так і дій (його власних або сторонніх осіб), як необережних, так і умисних. Страхувальник добровільно погоджується сплатити страховику страхові платежі (внески, премії), розраховує одержати обумовлену договором виплату (грошові кошти) у разі настання страхового випадку, але розуміє, що такий випадок може й не настати. При цьому з огляду на положення Закону № 85/96-ВР та Закону від 19 вересня 1991 р. № 1576-ХІІ «Про

господарські товариства» страховиками на території України є фінансові установи — господарські товариства, а також філії страховиків-нерезидентів, тобто господарюючі суб'єкти, для яких страхова діяльність є підприємницькою, що має на меті одержання прибутку.

Правильне розуміння відмінностей суброгації і регресу має важливе значення насамперед для вирішення питання про одержання страховиком строку звернення до суду з відповідною позовною вимогою

Договір добровільного майнового страхування має алеаторний характер і, приймаючи від страхувальника страхові платежі (внески, премії), страховик заздалегідь не знає про те, чи настане страховий випадок за договором чи ні, а також він позбавлений об'єктивної можливості спрогнозувати розмір страхового відшкодування.

Страхова діяльність як і будь-яка підприємницька діяльність неможлива без господарських ризиків. Проте варто визнати, що сутність і призначення добровільного майнового страхування — захист майнових інтересів страхувальників (фізичних і юридичних осіб).

Страхування загалом не є способом звільнення від відповідальності тієї особи, яка завдала шкоди страхувальнику й тим самим спричинила страховий випадок і своїми діями призвела до виконання страховиком обов'язку зі здійснення страхової виплати за договором страхування. Винятком із цього правила можна вважати страхування відповідальності, суть та призначення якого якраз і полягає в тому, що страховик згідно з договором страхування бере на себе обов'язок відшкодувати третім особам шкоду, завдану страхувальником.

Із огляду на таке важливого значення набуває правове регулювання використання страховиком права вимоги, що звертається до фактичного заподіювача шкоди, про повернення коштів, виплачених страхувальнику (вигодонабувачу) на підставі договору страхування певного виду у разі настання страхового випадку, адже нормативне врегулювання цього питання передбачає можливість використання страховиком такого права у порядку як суброгації, так і регресу (залежно від виду страхування).

На перший погляд зазначені правові поняття досить подібні, що на практиці часто призводить до помилок і практикуючих юристів, і страховиків, і судів у застосуванні відповідних правових норм, хоча правильне розуміння

¹ Див.: Цивільне право України. Особлива частина. Підручник // За ред. Дзери О.В., Кузнєцової Н.С., Майданика Р.А. — К., 2010. — С. 715.

відмінностей суброгації і регресу має важливе значення насамперед для вирішення питання про додержання страховиком строку звернення до суду з відповідною позовною вимогою.

Варто зауважити, що термін «суброгація» в законодавстві України прямо вживається лише в Кодексі торговельного мореплавства України (ст. 269), і тому правила суброгації тривалий час у судовій практиці не застосовувалися взагалі. Страховики, звертаючись до суду з вимогою про повернення коштів, виплачених за договорами страхування, не зважали на вид страхування, за звичкою послуговувалися загальними правилами про регрес і суди відповідно розглядали по суті саме такі вимоги.

Існує велика кількість випадків посилання у рішеннях судів одночасно на ст. 993 ЦК, яка передбачає перехід права вимоги (суброгації), та на ст. 1191 ЦК, яка передбачає виникнення права зворотної вимоги (регресу)

На те, що в страхуванні поняття «суброгація» і «регрес» слід розрізняти й залежно від цього вирішувати спір, чи не вперше в судовій практиці звернув увагу Верховний Суд України в 2011 р. в «Аналізі судової практики розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування»², визнавши, що суди допускають змішування таких понять і це призводить до порушення при ухваленні судових рішень норм матеріального та процесуального права.

Із того часу в середовищі юристів-практиків розпочалася дискусія щодо наявності в законодавстві, яке регулює страхові відносини, правового поняття «суброгація», щодо обґрунтованості застосування правил суброгації до вказаних правовідносин і щодо співвідношення й правильного розмежування понять «суброгація» та «регрес». У зв'язку з цим практика застосування судами норм статей 993 та 1191 ЦК залишалася неоднаковою при розгляді подібних спорів за правилами як господарської, так і цивільної юрисдикції.

Показовим прикладом визнання судами факту неоднакового застосування приписів зазначених норм є дані та висновки, указані в проведеному в серпні 2013 р. Апеляційним судом м. Києва узагальненні судової практики на тему: «Правові аспекти застосування положень цивільного законодавства про регрес та суброгацію при вирішенні спорів про

відшкодування шкоди»³. За результатами вивчення статистичних даних про розгляд районними судами м. Києва справ відповідної категорії Апеляційний суд м. Києва зауважив, зокрема, що існує велика кількість випадків посилання у рішеннях судів одночасно на ст. 993 ЦК, яка передбачає перехід права вимоги (суброгації), та на ст. 1191 ЦК, яка передбачає виникнення права зворотної вимоги (регресу).

Верховний Суд України 25 грудня 2013 р. на спільному засіданні судових палат у господарських і в цивільних справах розглянув справу № 6-112цс13 у спорі про стягнення з особи, винної у настанні страхового випадку, сум ви-

плаченого страховою компанією на користь потерпілого страхового відшкодування, за результатами якої зробив відповідний правовий висновок.

Так, у зазначеній справі публічне акціонерне товариство «Інвестиційно-фінансовий консалтинг» (далі — ПАТ) у серпні 2012 р. звернулося до суду з позовом до Особи 1 про відшкодування шкоди в порядку регресу, посилаючись на такі обставини.

25 квітня 2009 р. сталася дорожньо-транспортна пригода за участі автомобіля «Mazda-3», яким керувала Особа 2, та скутера під керуванням Особи 1. Внаслідок пригоди автомобілю були завдані механічні пошкодження й закрите акціонерне товариство «Страхова компанія «ВУСО» (далі — ЗАТ СК) виплатило Особі 2 страхове відшкодування в розмірі 3 тис. 180 грн 86 коп. відповідно до укладеного 27 вересня 2008 р. між ЗАТ СК і Особою 2 договору добровільного страхування наземного транспорту.

Оскільки 23 грудня 2009 р. між позивачем, ПАТ і ЗАТ СК укладено договір відступлення права вимоги, що виникло в останнього на підставі ст. 27 Закону № 85/96-ВР до осіб, які відповідальні за завдані збитки, позивач просив стягнути з винуватця дорожньо-транспортної пригоди, Особи 1, у порядку регресу страхове відшкодування в розмірі 3 тис. 180 грн 86 коп.

Суд першої інстанції, з яким погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, застосував до спірних правовідносин положення статей 257 та 993 ЦК і відмовив у задоволенні позову ПАТ із підстав пропущення

² Див.: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/647151BD4CCE0E7C2257B7C004A8B79>

³ Див.: <http://www.apcourtkiev.gov.ua/apcourtkiev/uk/publish/article/95173>

строку позовної давності, перебіг якої почався від дня страхового випадку.

ЦК як закон покликаний врегульовувати цивільні правовідносини, що виникають на практиці, й відсутність у певних його нормах конкретної вказівки на ту чи іншу назву правового поняття чи правової категорії у вигляді дослівного відтворення назви, вживаної в теорії цивільного права, зовсім не означає, що таке поняття чи категорія не існують і їх правила не застосовуються при регулюванні цивільних правовідносин

За результатами розгляду справи № 6-112ц13 Верховний Суд України погодився з таким застосуванням судом норм матеріального права, дійшовши висновку, що в разі настання страхового випадку за договором добровільного страхування наземного транспортного засобу у потерпілої особи виникає право або вимагати відшкодування шкоди від особи, винуватої в її заподіянні, або вимагати виплати страхового відшкодування від страхової компанії, з якою вона уклала договір добровільного страхування автомобіля. У разі виплати страховою компанією страхового відшкодування до неї у межах фактичних витрат від потерпілої особи переходить право вимоги до особи, винуватої у заподіянні шкоди (ст. 993 ЦК). При цьому перебіг позовної давності не змінюється і обчислюється від дня настання страхового випадку (ч. 1 ст. 261, ст. 262 ЦК) ⁴.

Згідно з процесуальним приписом обов'язковості судових рішень Верховного Суду України (ст. 360⁷ Цивільного процесуального кодексу України, ст. 111²⁸ Господарського процесуального кодексу України) суди, які здійснюють і господарське, і цивільне судочинство, зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішеннями Верховного Суду України. Тому, на нашу думку, необхідно більш детально висвітлити деякі питання застосування правил регресу та суброгації в правовідносинах страхування, адже від правильного розуміння різниці цих понять і їх правил залежить правильне визначення характеру спірних правовідносин, правильний вибір правової норми, що підлягає застосуванню до них.

Насамперед доцільно навести аргументи на противагу висновків деяких юристів про те, що суброгація в українському цивільному законодавстві не передбачена й не може бути застосована до правовідносин страхування.

У теорії цивільного права суброгацією в страхуванні визнається заснований на законі перехід до страховика права вимоги, яке страхувальник (вигодонабувач) має до особи,

відповідальної за збитки, які відшкодовані в результаті страхування, і який здійснюється шляхом передачі цього права в обсязі виплаченого страховиком страхового відшкодування ⁵. Українська академічна цивілістична наука також визнає суброгацією передбачений ст. 993 ЦК та ст. 27 Закону № 85/96-ВР перехід до страховика права вимоги, яке має потерпілий до заподіювача шкоди ⁶.

ЦК — основний, кодифікований нормативно-правовий акт цивільного законодавства і його текст граматично, лексично та стилістично побудований із використанням понятійного апарату, напрацьованого юридичною цивілістичною наукою. Разом із тим ЦК як закон покликаний врегульовувати цивільні правовідносини, що виникають на практиці, й відсутність у певних його нормах конкретної вказівки на ту чи іншу назву правового поняття чи правової категорії у вигляді дослівного відтворення назви, вживаної в теорії цивільного права, зовсім не означає, що таке поняття чи категорія не існують і їх правила не застосовуються при регулюванні цивільних правовідносин.

Для прикладу, передбачений ст. 388 ЦК спосіб захисту права власника шляхом пред'явлення ним вимоги про витребування майна з чужого незаконного володіння є класичним, відомим ще у римському праві, й теорія цивільного права називає відповідну вимогу віндикаційною. І хоча норми ЦК дослівно не відтворюють назву «віндикація», саме її теоретичні засади та правила вирішення застосовуються на практиці при розгляді відповідних позовів. Аналогічна ситуація також склалась і в питаннях регулювання відносин, наприклад, реституції (статті 215, 216 ЦК), кондикції (гл. 83 ЦК) тощо. Подібні висновки можна зробити і щодо питання застосування правил суброгації до правовідносин майнового страхування.

Згідно зі ст. 993 ЦК до страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, у межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за завдані збитки. Аналогічні правила передбачені й спеціальним Законом № 85/96-ВР (ст. 27).

⁵ Див.: Гражданское право: В 4-х томах. Том IV: Обязательственное право: Учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. Суханов Е.А. — М., 2008. — С. 358. (Переклад автора).

⁶ Див.: Цивільне право України. Особлива частина. Підручник. — С. 734.

⁴ Див.: [http://www.court.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/619162BF1226EF92C2257592003A6FF7](http://www.court.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/619162BF1226EF92C2257592003A6FF7)

Законодавець уживає конструкцію «переходить право вимоги», що з огляду на приписи статей 11, 512, 514—519 ЦК свідчить про таке.

У деліктному зобов'язанні діє принцип відшкодування завданої шкоди в повному обсязі (статті 22, 1166 ЦК), натомість страхове відшкодування — це страхова виплата, яка здійснюється страховиком у межах страхової суми за договорами майнового страхування і страхування відповідальності при настанні страхового випадку

Завдання однією особою шкоди майну іншої особи шляхом його знищення або пошкодження, якщо вказані особи не перебувають між собою в договірних правовідносинах, та/або якщо завдання такого роду шкоди не пов'язане з виконанням цими особами обов'язків за договором, є типовим прикладом недоговірного зобов'язання, що в науці цивільного права дістало назву деліктного, а на практиці регулюється загальними правилами гл. 82 ЦК. Тому завдання майнової (матеріальної) шкоди особі, яка є страхувальником за договором майнового страхування, є підставою виникнення насамперед деліктного зобов'язання, в якому потерпілий є кредитором, а відповідальна за завдані збитки особа (заподіювач шкоди) — боржником. Водночас завдання майнової шкоди страхувальнику слугує підставою для виникнення договірної зобов'язання згідно з договором майнового страхування, в якому кредитором є страхувальник, а боржником — страховик, якщо спосіб завдання цієї шкоди страхувальнику буде визнаний страховим випадком.

Зазначені зобов'язання виникають одночасно, але кредитору (потерпілому) належить право вибору — або вимагати відшкодування шкоди від особи, винуваті в її заподіянні, або вимагати виплати страхового відшкодування від страховика, з яким укладено договір.

Варто уваги, що у деліктному зобов'язанні діє принцип відшкодування завданої шкоди в повному обсязі (статті 22, 1166 ЦК), натомість страхове відшкодування — це страхова виплата, яка здійснюється страховиком у межах страхової суми за договорами майнового страхування і страхування відповідальності при настанні страхового випадку. Страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямого збитку, якого зазнав страхувальник. Непрямі збитки вважаються застрахованими, якщо це передбачено договором страхування (частини 16, 17 ст. 9 Закону № 85/96-ВР).

Таким чином, деліктне зобов'язання — первісне, основне зобов'язання, підставою виникнення якого є завдання шкоди. Одержання страхувальником повного відшкодування збитків від особи, яка їх завдала, припиняє деліктне зобов'язання, що тягне за собою припинення обов'язку страховика здійснити страхову виплату (п. 4 ч. 1 ст. 991 ЦК), але не навпаки.

Виплата страховиком страхувальнику страхового відшкодування є обов'язком страховика за договором (ст. 988 ЦК). Така виплата не припиняє деліктного зобов'язання і не може вважатися відшкодуванням шкоди потерпілому в цьому зобов'язанні, оскільки страховик у правовідносинах добровільного майнового страхування не є боржником у деліктному зобов'язанні. Тобто заподіювач шкоди залишається зобов'язаним відшкодувати завдану ним шкоду незалежно від того, чи звертається до нього з відповідною вимогою сам потерпілий, чи страховик після виплати потерпілому відшкодування за договором майнового страхування.

Законодавець прямо не вживає термін «суброгація», проте при визначенні характеру спірних правовідносин та застосуванні тієї чи іншої норми матеріального права не слід обмежуватися формальним підходом до цього факту, адже зазначені норми закону за змістом і своєю суттю фактично передбачають виникнення у страховика саме суброгаційних прав, а не права зворотної вимоги (регресу)

Отже, передбачений ст. 993 ЦК та ст. 27 Закону № 85/96-ВР перехід до страховика від страхувальника (іншої особи, яка одержала страхове відшкодування) права вимоги до особи, відповідальної за завдані збитки, можна визнати випадком сингулярного правонаступництва, що прямо передбачений законом і відбувається в межах правовідносин страхування, але при збереженні основного зобов'язання з відшкодування шкоди. У такому випадку фактично відбувається передбачена п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК заміна сторони в деліктному зобов'язанні — кредитора, але лише в тому разі, якщо страховик виплатив страхувальнику страхове відшкодування й у його межах.

Дійсно, в тексті указаних норм законодавець прямо не вживає термін «суброгація», проте при визначенні характеру спірних правовідносин та застосуванні тієї чи іншої норми матеріального права не слід обмежуватися формальним підходом до цього факту, адже зазначені норми закону за змістом і своєю суттю фактично передбачають

виникнення у страховика саме суброгаційних прав, а не права зворотної вимоги (регресу). Передбачений ст. 993 ЦК перехід права вимоги до страховика можна не називати вживаним у теорії цивільного права терміном «суброгація», але так чи інакше на підставі зазначеної норми ЦК відбувається саме заміна кредитора в деліктному зобов'язанні внаслідок сингулярного правонаступництва, яку не можна розглядати як регрес.

На підтвердження цього висновку проаналізуємо зворотню вимогу (регрес) та її особливості, які є відмінними від суброгаційної вимоги. Цей аналіз важливий ще й тому, що в правовідносинах страхування існує випадок, коли страховик наділяється правом регресу.

Первісне (основне) деліктне зобов'язання та зобов'язання, що виникло з регресної вимоги, не можуть виникати та існувати одночасно. Право регресу не переходить до іншої особи. Це право самостійне і виникає з факту припинення основного деліктного зобов'язання, породжуючи нове зобов'язання, в якому особа, що за законом мала статус боржника в первісному деліктному зобов'язанні, набуває статусу кредитора в новому, регресному зобов'язанні

Деліктне зобов'язання виникає з факту завдання шкоди (зокрема, майнової) й триває до моменту її відшкодування потерпілому в повному обсязі особою, яка завдала шкоду (статті 11, 599, 1166 ЦК). Сторонами деліктного зобов'язання зазвичай виступають потерпілий (кредитор) і заподіювач шкоди (боржник). Разом із тим правила регулювання таких зобов'язань допускають можливість відшкодування завданої потерпілому шкоди не безпосередньо заподіювачем, а іншою особою, за умови, що законом передбачено такий обов'язок іншої особи, хоча вона шкоди не заподіювала. При цьому за ст. 1191 ЦК особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом.

Таким чином, із виконанням особою, що не завдала шкоди, свого обов'язку з відшкодування потерпілому шкоди, завданої іншою особою, потерпілий одержує повне задоволення своїх вимог, і тому первісне деліктне зобов'язання припиняється його належним виконанням (ст. 599 ЦК).

Первісне (основне) деліктне зобов'язання та зобов'язання, що виникло з регресної вимоги, не можуть виникати та існувати одночасно.

Право регресу не переходить до іншої особи. Це право самостійне і виникає з факту припинення основного деліктного зобов'язання, породжуючи нове зобов'язання, в якому особа, що за законом мала статус боржника в первісному деліктному зобов'язанні, набуває статусу кредитора в новому, регресному зобов'язанні.

У правовідносинах страхування суброгація — це найпоширеніше явище, оскільки вона передбачена для всіх страховиків, які виплатили страхове відшкодування за договором майнового страхування. Але існує й випадок, коли закон наділяє страховика правом саме регресу

Регрес не може бути кваліфікований як заміна сторони в існуючому зобов'язанні, оскільки в первісному деліктному зобов'язанні право вимоги мав (був кредитором) потерпілий, а інша, третя особа, хоч і не заподіювала шкоди, але була зобов'язаним суб'єктом (боржником) перед потерпілим і відповідно — стороною в цьому зобов'язанні.

Підсумовуючи, зазначимо, що основною характерною ознакою суброгації є збереження того зобов'язання, яке виникло із заподіяння шкоди й у зв'язку з яким і було виплачене страхове відшкодування, й зміна в ньому кредитора⁷. Натомість регрес — право відповідальної особи, яка здійснила відшкодування шкоди, заподіяної не її діями, звернутися з вимогою про повернення виплаченого до боржника, з вини якого заподіяно шкоду⁸. Регрес характеризується тим, що правовідношення, за яким відповідальна особа здійснила відшкодування, припинилося, у зв'язку з чим і виникло нове — пов'язане саме з регресною вимогою.

У правовідносинах страхування суброгація — це найпоширеніше явище, оскільки вона передбачена для всіх страховиків, які виплатили страхове відшкодування за договором майнового страхування. Але існує й випадок, коли закон наділяє страховика правом саме регресу.

Загальні норми ЦК, що регулюють правовідносини страхування (гл. 67), не передбачають можливості, підстав та умов виникнення у страховика права зворотної вимоги (регресу). Однак спеціальний Закон від 1 липня 2004 р. № 1961-IV «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності

⁷ Див.: Цивільне право України. Особлива частина. Підручник. — С. 734.

⁸ Див.: Отрадінова О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: Навчальний посібник. — К., 2009. — С. 56.

власників наземних транспортних засобів» (далі — Закон № 1961-IV), який відповідно до ст. 999 ЦК регулює відносини у сфері обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, у ст. 38 передбачає право страховика та Моторного (транспортного) страхового бюро України на звернення з регресним позовом до визначеного кола суб'єктів і за наявності передбачених цією статтею умов.

Очевидною є різниця в правових наслідках виплати страховиком страхового відшкодування за договором добровільного майнового страхування та виплати страхового відшкодування за договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності. Перша виплата своїм наслідком для страховика має перехід до нього права вимоги до особи, відповідальної за збитки, — суброгацію, інша — виникнення в страховика права зворотної вимоги до винної особи — регрес

Спеціальний Закон № 1961-IV (ст. 3) метою здійснення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності визначає забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та/або майну потерпілих внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, а також захист майнових інтересів страхувальників. За змістом Закону № 1961-IV (статті 9, 22—31) страхове відшкодування, яке за договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності страховик виплатив третій особі, а не своєму страхувальнику, є одночасно й відшкодуванням шкоди третій особі (потерпілому) в деліктному зобов'язанні, оскільки страховик у договірних правовідносинах обов'язкового страхування відповідальності є одночасно боржником у цьому деліктному зобов'язанні.

Таким чином, очевидною є різниця в правових наслідках виплати страховиком страхового відшкодування за договором добровільного майнового страхування та виплати страхового відшкодування за договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності. Перша виплата своїм наслідком для страховика має перехід до нього права вимоги до особи, відповідальної за збитки, — суброгацію, інша — виникнення в страховика права зворотної вимоги до винної особи — регрес. При цьому регрес регулюється загальними нормами цивільного права (ст. 1191 ЦК), а у відносинах страхування — також спеціальним законом (ст. 38 Закону № 1961-IV). Натомість для суброгації

встановлено особливий правовий режим згідно зі ст. 993 ЦК та ст. 27 Закону № 85/96-ВР.

Змішування цих правових понять недопустиме, адже закон передбачає різні правила визначення моменту початку позовної давності для суброгаційної вимоги страховика та для його регресної вимоги, при тому, що згідно з правилами ст. 267 ЦК сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною в спорі, є самостійною підставою для відмови в позові, незалежно від його обґрунтованості по суті.

Варто пам'ятати, що відповідно до правил ч. 6 ст. 261 ЦК за регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання. З огляду на таке, моментом початку позовної давності для регресної вимоги страховика в правовідносинах буде день виконання основного зобов'язання і фактично день припинення цього зобов'язання належним виконанням — день проведення страховиком виплати страхового відшкодування третій особі (потерпілому в деліктному зобов'язанні).

Регрес та суброгація в правовідносинах страхування лише видаються схожими, однак вони істотно відрізняються підставами виникнення та режимом правового регулювання

Однак згідно зі ст. 262 ЦК заміна сторін у зобов'язанні не змінює порядку обчислення та перебігу позовної давності. Таким чином, моментом початку позовної давності для суброгаційної вимоги страховика в правовідносинах фактично буде день виникнення деліктного зобов'язання — день завдання майнової шкоди потерпілому в деліктному зобов'язанні (страхувальнику (вигодонабувачу) за договором майнового страхування).

Регрес та суброгація в правовідносинах страхування лише видаються схожими, однак вони істотно відрізняються підставами виникнення та режимом правового регулювання. Проілюструємо такі відмінності на конкретному прикладі, який є досить поширеним у юридичній і судовій практиці, — співвідношення прав і обов'язків страховика в договорі добровільного майнового страхування наземного транспортного засобу від ризиків його знищення чи пошкодження, які можуть виникнути в процесі експлуатації (далі — договір добровільного страхування), та в договорі обов'яз-

кового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі — договір обов'язкового страхування).

Візьмемо за основу те, що Особа 1 застрахувала свій автомобіль у Страховика 1 за договором добровільного страхування, а Особа 2 застрахувала свою цивільно-правову відповідальність як власник автомобіля у Страховика 2 за договором обов'язкового страхування. Припустимо, що сталася дорожньо-транспортна пригода за участі Особи 1, яка керувала застрахованим автомобілем, та Особи 2, що керувала забезпеченим транспортним засобом. Остання, порушивши Правила дорожнього руху, допустила зіткнення з автомобілем Особи 1, у результаті чого автомобіль було пошкоджено, чим Особі 1 завдано майнової шкоди.

Врахувавши зазначені в змодельованій ситуації дані, можна зробити такі висновки.

Первісним і основним зобов'язанням, яке виникло внаслідок зіткнення автомобілів у результаті дорожньо-транспортної пригоди, є деліктне зобов'язання, в якому за загальними правилами ст. 1166 ЦК потерпілий (кредитор) — Особа 1 (особа, якій завдана майнова шкода у зв'язку з пошкодженням його автомобіля), а заподіювач шкоди (боржник) — Особа 2 (особа, неправомірними, активними, винними діями якого завдано майнової шкоди потерпілому).

У той же час завдання майнової шкоди Особі 1 у результаті пошкодження його автомобіля — це страховий випадок за обома договорами страхування: 1) договором добровільного страхування, укладеним Особою 1 із Страховиком 1; 2) договором обов'язкового страхування, укладеним Особою 2 зі Страховиком 2.

Таким чином, деліктне зобов'язання породжує право кредитора в такому зобов'язанні (Особи 1) вимагати (на його вибір) або виплати страхового відшкодування в свого Страховика 1 згідно з договором добровільного страхування, або виплати відшкодування завданої майнової шкоди від Особи 2 та Страховика 2, як третьої особи, що за законом зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану Особі 1 з вини заподіювача (Особи 2).

Особа 1 може скористатися правом вимоги кредитора в деліктному зобов'язанні й звернути свою вимогу до сторони заподіювача шкоди — Особи 2 та Страховальника 2. Якщо останні цю вимогу задовольнять та виплатять відшкодування завданої Особою 2 шкоди, то деліктне

зобов'язання припиниться належним його виконанням за ст. 599 ЦК, оскільки буде виконаний передбачений ч. 1 ст. 1166 ЦК обов'язок заподіювача із відшкодування шкоди. Якщо ж Особа 1 скористається правом вимоги кредитора в договорному зобов'язанні й Страховик 1 виплатить своєму страхувальнику (Особі 1) страхове відшкодування за договором добровільного страхування, то таким фактом деліктне зобов'язання не припиниться, адже сторона боржника в цьому зобов'язанні (заподіювача шкоди) свого обов'язку за ч. 1 ст. 1166 ЦК не виконала.

У такому випадку за правилами ст. 993 ЦК та ст. 27 Закону № 85/96-ВР в існуючому деліктному зобов'язанні відбудеться лише заміна кредитора. До Страховика 1 у межах його фактичних витрат перейде право вимоги, яке Особа 1 має до сторони заподіювача шкоди Особи 2 та Страховика 2, а Особа 1 відповідно втратить право вимоги у деліктному зобов'язанні у тих самих межах, при тому, що сторона заподіювача шкоди залишиться незмінною.

Це класичний приклад суброгації й моментом початку позовної давності для вимоги Страховика 1, заявленої з підстав ст. 993 ЦК, буде день завдання майнової шкоди Особі 1 (день, коли сталася дорожньо-транспортна пригода й було пошкоджено застрахований автомобіль).

Разом із тим змодельована ситуація дає змогу охарактеризувати й можливість виникнення регресної вимоги в правовідносинах страхування та проаналізувати її правові підстави.

Так, у момент укладення договору обов'язкового страхування Страховик 2 взяв на себе зобов'язання відповідати перед невизначеним і невідомим задалегідь колом осіб за майнову шкоду, завдану цим особам Особою 2, страхувальником відповідальності. Сутністю цього виду страхування (страхування відповідальності) якраз і є прийняття страховиком на себе фінансових ризиків виплати відшкодування завданої страхувальником іншій особі майнової шкоди, а також згода страховика прийняти обов'язок сторони боржника у деліктному зобов'язанні, якщо воно виникне.

У ситуації, яка змодельована вище, презюмуємо, наприклад, що після дорожньо-транспортної пригоди Особа 2 самовільно залишила місце пригоди. Зазначена обставина відповідно до прямого припису підпункту «в» п. 38.1.1 ст. 38 Закону № 1961-IV дає Страховику 2 право подати регресний позов до самого страхувальника (Особи 2), але таке право регресу виникає у Страховика 2 лише тоді, коли припиниться

основне деліктне зобов'язання фактом здійснення ним виплати страхового відшкодування на користь сторони потерпілого-кредитора в деліктному зобов'язанні (Особі 1 або Страховика 1).

Суброгація та регрес — це різновиди права вимоги, головною відмінністю між якими є те, що при суброгації існує основне зобов'язання, яке не припиняється виплатою страхового відшкодування, і в якому відбувається заміна кредитора на підставі передбаченого законом сингулярного правонаступництва. І навпаки, регрес передбачає існування двох зобов'язань, одне з яких основне, первісне, а інше (регресне) — похідне від основного й виникає на підставі та у зв'язку з припиненням основного зобов'язання

Отже, моментом початку позовної давності для заявленої з підстав ст. 38 Закону № 1961-IV зворотної вимоги Страховика 2 до його ж страховальника Особи 2 буде той день, у який Страховик 2 провів виплату страхового відшкодування стороні потерпілого в деліктному зобов'язанні (Особі 1 або Страховику 1).

Підсумовуючи зазначене, можемо зробити висновки, що суброгація та регрес — це різновиди права вимоги, головною відмінністю між якими є те, що при суброгації існує основне зобов'язання, яке не припиняється виплатою страхового відшкодування і в якому відбувається заміна кредитора на підставі передбаченого законом сингулярного правонаступництва. І навпаки, регрес передбачає існування двох зобов'язань, одне з яких основне, первісне, а інше (регресне) — похідне від основного й виникає на підставі та у зв'язку з припиненням основного зобов'язання.

У правовідносинах страхування в переважній більшості випадків вимога страховика до особи, відповідальної за завдані страховальнику збитки, є суброгаційною, передбачена загальними нормами цивільного законодавства для всіх страховиків, що виплатили страхове відшкодування за договором майнового страхування, але не може бути звернена до страховальника чи іншої особи, яка одержала страхове відшкодування. Натомість регрес у правовідносинах страхування і є тим досить рідкісним випадком, коли страховик одержує

право стягнути суму виплаченого відшкодування не лише з третьої особи, але й із самого страхувальника. Право страховика на пред'явлення регресної вимоги не є поширеним і передбачається законом лише для окремих випадків та у визначених законом межах (наприклад, ст. 38 Закону № 1961-IV).

Слід також зауважити про ще один аспект діяльності страховиків, який не є предметом аналізу в цій статті, але важливий у контексті правильного розуміння особливостей правового регулювання відносин страхування різних видів із точки зору наявності в страховика права вимоги до особи, винної в настанні страхового випадку.

Правильне визначення характеру спірних правовідносин та правозастосування в спорах, які виникають у страхуванні, потребує аналізу як загальних норм ЦК, так і спеціальних законів, із врахуванням специфіки правового регулювання тих чи інших видів страхування.

Перехід права вимоги до страховика за ст. 993 ЦК можливий виключно в межах єдиного виду страхування — майнового (пов'язаного з володінням, користуванням і розпорядженням майном). Зворотна вимога до винної особи (регрес) може виникати у страховика за договором страхування відповідальності, якщо право регресу прямо передбачене законом. Однак чинне цивільне законодавство виділяє ще один вид страхування — обов'язкове особисте (пов'язане з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням), яке за характером правового регулювання не передбачає для страховика права вимоги до особи, винної в завданні страховальнику шкоди, покладаючи тягар виплати страхового відшкодування на страховика за рахунок грошових фондів.

Таким чином, правильне визначення характеру спірних правовідносин та правозастосування в спорах, які виникають у страхуванні, потребує аналізу як загальних норм ЦК, так і спеціальних законів, із врахуванням специфіки правового регулювання тих чи інших видів страхування.